

DŽELAL IBRAKOVIC

A nemzeti kizárólagosság, mint a szabadság tagadása*

Bosznia-Hercegovinában a háború előtti korszakra átvett értékrendek, illetve azok háború alatti és utáni feltételezett változásai megteremtették annak lehetőséget, hogy az országban általánosan elfogadott moralitással kapcsolatban legalább háromféle „igazság” jöjjön létre. Eme moralitás megújítása és a lakosság általi őszinte elfogadása az alapfeltétele a bosznia-hercegovinai társadalom mentális felépülésének. A kizárólagosság szörnyű büntettekhez vezetett Bosznia-Hercegovina területén; a nemzeti felsőbbrendűségen alapuló koncepció túlhaladásának előfeltétele ezen büntettek felderítése (a háborús bűnösök elítélése) és megsemmisítése a kulturális beavatkozás eszközével. E terminust Sigmund Freud használta frankfurti előadásában, s alatta azt a folyamatot érti, melynek során a pusztító háború kitörését olyan kulturális jellegű indoklás előzi meg, amely magába foglalja a „másik oldal” hiányosságainak kiemelését, az ellenfél romlottságának kihangsúlyozását, ugyanakkor pedagógiai eszközökkel törekszik a konfliktusban való részvétel igazolására, mint például: a becsület megvédése, a népfelkelés kikiáltása stb. A pusztításra felszólító személyek kulturális, antropológiai, filozófiai, vallási, történelmi és egyéb „tudományos” érvekkel élnek. Ebben az értelemben a kulturális beavatkozás 2009-ben is tart, jelenleg is lövészárkok kiépítésére használják a kultúrát – a nemzeti kizárólagosság elfogadtatásának eszköze-

* Nacionalni ekskluzivizam kao negacija slobode. *Godišnjak*, [Sarajevo] 2008.

ként. A kultúra veszélyes fogalom a XXI. században, Bosznia-Hercegovinában csakúgy, mint bárhol a világon.¹

A kizárólagosság veszélye a fegyveres összecsapások befejeztével sem szűnt meg: a „tudomány”, a propaganda-csatornaként működő tájékoztatási eszközök, a kultúra és a kulturális alkotások, és különösen az oktatási rendszer átalakítása mind ugyanazt a célt szolgálják – az etnikai homogenitás erősítését és az adott népcsoport különlegességének bizonygatását mások ellenében (Bosznia-Hercegovina esetében a „másik” mellett beszélhetünk a „harmadikról” is).

A demokrácia a nacionalisták halálos ellensége, ezért harcolnak ellene.

A valódi demokratizálódás Bosznia-Hercegovina esetében továbbra is nyitott kérdés. A nacionalisták oldaláról erős ellenállás várható Bosznia-Hercegovina európai integrációjával kapcsolatban, mivel az Unió egyesítő jellege megsemmisítőleg hat a szeparációs törekvésekre, tekintettel arra, hogy az EU egyfajta multietnikus föderáció, méghozzá liberális demokráciák szövetsége.²

Hogyan válhat Bosznia-Hercegovina „normális” állammá (a többi európai államhoz hasonlóvá)?

A NATO- és EU-tagság felé törekedve, Bosznia-Hercegovina – a többi tranzíciós országhoz hasonlóan – azt akarja bizonyítani, hogy beleillik e két nemzetközi szervezet keretébe, azaz, hogy nemzetállamként működik, mivel Bosznia-Hercegovina felvételének feltételei valójában a Nyugaton uralkodó nemzetállami koncepció követését jelentik. A tagállamok a saját működési modelljeik alapján szabják a feltételeket. Ezzel párhuzamosan minden elemző előtt ismert a tény, hogy Bosznia-Hercegovina esetében az ilyen feltételek teljesítése a bosnyákok hatáskörébe tartozik, hiszen a bosznia-hercegovinai horvátok jelentős része és a bosznia-hercegovinai szerbek többsége – más-más céljaik érdekében – gátolják bármiféle „hasonlóság”, „közösség” létrejöttét, szándékosan eltérve a megrajzolt normáktól. Ők is a nemzetállam elvét követik, de nem azon az

¹ Vrcan, Srđan: *Nacija nacionalizam i moderna država (između etnonacionalizma, liberalnog i kulturnog nacionalizma ili građanske nacije i postnacionalnih konstelacija)*. Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2006.

² Jović, Dejan: „Razlozi za raspad socijalističke Jugoslavije: kritička analiza postojećih interpretacija”. Reč, časopis B92, broj 62/8, Beograd, 2001. 126.

országban belül képzelik el annak kialakítását, melyben születtek és élnek, s melyben valószínűleg leszármazottaik is le fogják élni életüket.

Ez nehéz feladatot ró a bosnyákokra és azokra a bosznia-hercegovinai szerbekre és horvátokra, akik velük együtt saját hazájukként élik meg Bosznia-Hercegovinát. Le kell mondaniuk a győztes mentalitásáról, de az áldozat szerepéről is, pedig ezt feltétel nélkül el kellene fogadniuk azoknak a polgártársaknak, akik saját nemzetállamaik segítségével vitték véghez az erőszakos cselekményeket. A bosnyákok arra kényszerülnek, hogy szellemi és fizikai tartalékaikat annak bizonyítására fordítsák, ők európaiabbak annál, amennyire a többi európai népnek európainak kell lennie. Pontosabban, minden tevékenységükkel bizonyítaniuk kell, hogy nem hasonlítanak a világban élő többi muzulmánra, különösen nem az arab származásúakra. A bosnyákokra az a feladat vár, hogy a keresztény Európában bebizonyítsák, hogy őshonosak, és a legszigorúbb feltételek mellett is megérdemlik, hogy maradjanak.

Az 1648-ban megkötött vesztfáliai béke többek között tartalmazza a területi szuverenitás elvét, mely egyes szerzők szerint a nemzetállam létrejöttének politikai és jogi alapja. Régóta „megváltoztathatatlanak” tartjuk a nyugati nemzetállam modelljét (ennek változatai alakultak ki a Jugoszlávia széthullása után létrejött országokban is), miközben nyilvánvaló, hogy a „megváltoztathatatlanság” egyik pillére, a területi integritás elve jókora tekintélyvesztést szenvedett. A „posztnemzeti földrajz” világszerte elterjedt, és az ellenpéldák dacára valódi trenddé vált. Ebben a helyzetben is megjelenhetnek a lokalizmus, pontosabban a vidékiség különféle formái. A vidéki szubjektivitás alapját az egyéni világok alkotják, melyek kialakulása a relatív stabil léthez, a többé-kevésbé ismert közös történelemhez és a kollektíven belakott térhez kötődik. Az egyéni világok gyakran zavarólag hatnak az „általános kép” kialakulására. Ez különösen a nemzetállam kiépítésekor vehető észre. A nemzetállam koncepcióját ugyancsak veszélyeztetik a migrációs folyamatok, különösen a fiatalok egyirányú elvándorlása a fejlett államokba.

A nagyhatalmi törekvések mindeddig nem érték el alapcéljukat, Bosznia-Hercegovina felosztását, de sikerült lelassítaniuk, sőt megakadályozniuk egy bosnyák többségű nemzetállam megalakulását.

Az etnikai tisztogatáson kívül a bosnyákok tömeges elvándorlásához hozzájárulnak a daytoni egyezmény alkalmazása körüli nehézségek, és ebből eredően az elemi létfeltételek leromlása. Ezzel egyidejűleg az „etnikai projekt” (Dayton után is) egy külön szerb nemzet megte-

remtésén munkálkodik (a horvátországi szerbek és a Koszovóról elűzött szerbek Bosznia-Hercegovinában való tömörítésével).

Egy ország földrajzi kiterjedését két módon képzelhetjük el: a) „talaj”, b) terület. Bosznia-Hercegovinában a daytoni békeszerződés után az államalkotó nemzetek „talaj” alatt a konkrét, Bosznia-Hercegovinában található életteret értik, de az állam területéről, a „szülőföldről” szólva más-más elképzeléseik vannak a fogalomról. A téma különféle variációi – mint például: haza, hon, szülőföld, állam, ország – azt a célt szolgálják, hogy elvlasszák egymástól a legitim államhatalmat és a nemzetről alkotott elképzelést. A nemzet fogalma a lojalitás és az összetartozás nyelvi, faji, vallási diskurzusa mentén határozható meg, legritkábban a territóriális elv alapján.³

Bosznia-Hercegovina az etnokulturális heterogenitásban

Etnokulturális heterogenitás esetében szinte megoldhatatlan az etnikai konfliktusok kezelése.⁴ A problémával csak a XX. század elejétől kezdve foglalkoznak komolyabban az elméleti szakemberek. A leginkább Délkelet-Európában jelentkező etnikai konfliktusok hulláma miatt újult ki a témával kapcsolatos vita, melynek tanulsága legfőképpen az, hogy a rendszerváltozás nem a kívánt irányba halad. A kommunizmus megdöntésének kezdeti szakaszában (a berlini fal leomlásának idején) mindenki azt hitte, hogy a kommunizmus hamvain „normális” demokráciák sarjadnak. Mégsem így lett, és ennek okaként legtöbbször a „felolvadt” nacionalizmust jelölik meg. Ám a nyugati demokráciákban zajló események is arra figyelmeztetnek, hogy újra kell gondolni a nemzeti kérdést: Franciaországban, Nagy-Britanniában, Németországban, de az Egyesült Államokban is egyre erősebb a bevándorlókkal és a menekültekkel szembeni türelmetlenség. Az „őslakos” népek egyre növekvő elégedetlensége és politikai feléledése vezetett az ENSZ állampolgári jogokkal foglalkozó határozatához. A potenciális szecessziós törekvések állandó fenyegetést jelentenek még a legelőrébbmutató nyugati demokráciák számára is, gondoljunk csak a kanadai Québec, Skócia, Flandria vagy Katalónia példájára. Koszovó 2008-ban egyoldalúan kikiáltott függetlenségét a legfejlettebb országok

³ Appadurai, Arjun: *Suverenitet bez teritorijalnosti: Beleške za post-nacionalnu geografiju*. <http://alexandria-press.com/arhiva/on-line/NO-1/suverenitet.html>.

⁴ Kymlicka, Will: *Multikulturalno gradjanstvo. Dijalog*, 1–2, Sarajevo, 2001: 2.

ismerték el. A kommunizmusból való átmenet tapasztalatai és az etnokulturális heterogenitás Nyugaton is jelenlévő problémája arra készítette a teoretikusokat, hogy komolyan foglalkozzanak a kérdéssel.⁵

Az „etnokulturális semlegesség” mítosza a liberális hagyományból ered. Eme mítosz szerint a liberális állam ugyanúgy kezeli a kultúrát, mint a vallást, azaz magánügyként, az államnak semmi köze hozzá (azzal az egyedüli korlátozással, hogy a polgároknak tiszteletben kell tartaniuk mások hasonló jogát). Ahogyan a liberális állam nem ismer hivatalos vallást, kizárja a hivatalos kultúra, egy más kultúrákkal szemben privilégiumokkal rendelkező kultúra kiemelésének lehetőségét is. Egyes szerzők (például Michael Walzer) egyenesen azt állítják, hogy a liberalizmus elválasztja az államot és a nemzeti hovatartozást. Az állam semlegesen viszonyul az egyes etnikai csoportok nyelvéhez, történelméhez, irodalmához, programjaihoz. Ennek alapján megkülönböztetünk liberális „polgári nemzetet” (*civic nations*) és nem-liberális „etnikai nemzetet” (*ethnic nations*). Ez utóbbiak egy meghatározott népi-nemzeti kultúra és identitás reprodukcióját tartják legfontosabb feladatuknak. A polgári nemzetek ezzel szemben semlegesen viszonyulnak a polgárok etnokulturális identitásához: a nemzethez való tartozás kizárólag meghatározott, a demokrácia és a jog körébe eső elvek elfogadásaként definiálódik.

„A liberálisok elismerik a társadalmi kapcsolatok és a közösséghez való tartozás fontosságát, de azzal az előfeltevéssel, hogy az egyének szabadon elhatárolódhatnak a rájuk szabott társadalmi szerepektől, és elfogadhatnak, eljátszhatnak vagy éppen levetkezhetnek bármilyen szerepet (ha nem is mindegyiket, sőt valószínűleg nem is túl sokat egyszerre). Emiatt az egyén akarata, választása, reflexiója és értékelése kulcsfontosságú az egyén liberális felfogásában.”⁶ – Gyakran hivatkoznak erre a semleges hozzáállásra a kisebbségi jogok elutasításakor, mondván: nincs szükség semmilyen különleges jogra az általános, minden polgárnak kijáró jogokon kívül. A gyakorlatban azonban ez csak egy mítosz, melynek nincs reális alapja, mivel például az Egyesült Államok-

⁵ W. Kymlicka említi, hogy csak a múlt század kilencvenes éveitől indult be angol nyelven a téma taglalása, mint pl.: Will Kymlicka: *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*, Oxford University Press, 1995.; Charles Taylor: *The Politics of Recognition*, Princeton University, 1992.; Tamir Yael: *Liberal Nationalism*, Princeton University Press, 1993. Kymlicka, Will: *Multikulturalno gradjanstvo. Dijalog*, 1–2, Sarajevo, 2000: 48–51.

⁶ Tamir, Jael: *Liberalni nacionalizam*. Filip Višnjić, Beograd, 2002.

ban ugyan nincs hivatalos nyelv, de ez nem jelenti azt, hogy ne tanulna minden gyerek angolul az iskolákban; az 50 évesnél idősebb bevándorlók csak az angol nyelv ismeretével kaphatnak állampolgárságot; a szövetségi államok elrendezkedése pedig olyan, ami lehetővé teszi az angol-szász többségnek, hogy mind az ötven államban többségben legyenek.

Amint az etnikai tartalom beszívárgott a politikai szférába, kérdéssé tette az egész nemzet politikai rendszerének működését: a reprezentációs mechanizmusokat és a legitimitás elveit. Pontosítva az előbbieket, az etnikai tartalom most agresszíven jelentkezik, de valójában soha nem is tűnt el a politikai és polgári szférából: „Nyilvánvaló, hogy a demokratikus nemzet (az Egyesült Államok és a nyugat-európai országok mércéje szerint – a szerző megjegyzése) nem jöhet létre, ha kevés a formálisan viselkedő polgárok száma, mint ahogyan ez a helyzet egyes nem-nyugati országban... A demokratikus nemzet valójában a kollektív identitás, morál, szenvedély és tettek forrása: Norbert Elias szerint a nemzeti integráció különleges 'szociális habitust hozott létre’”.⁷ Ebben a kontextusban Bosznia-Hercegovina helyzetét szükséges külön megvizsgálni, ugyanis Bosznia-Hercegovina esetében fordított folyamat lenne kívánatos, a történelmi paradigmákból a nemzet redemokratizációjának kell következnie. A közös történelmi tapasztalat, szabadságharc, racionalitás, demokratikus döntéshozatal nem sokat jelent esetünkben, mivel minden nemzet rendelkezik a „saját történelmi tapasztalatával”, a saját „forradalmával” (felkelés, egyesülés stb.) A Bosznia-Hercegovina ellen elkövetett agresszió során jelentősen megváltozott a lakosság szerkezete, de a Daytonban megfogalmazott „mindenki térjen vissza a saját földjére”-elv megvalósulása után esély nyílik arra, hogy Bosznia-Hercegovinában a háború előttire hasonló nyilvánosság alakuljon ki. Az bizonyos, hogy semmi sem lesz ugyanolyan, hiszen a nacionalizmus újabb győzelmet aratott, oly sokadszor az emberi destrukció történetében. De ez mindenki számára pirruszi győzelem. A következő adatok arra mutatnak rá, hogy ugyan nehezen és lassan, de folyamatosan folyik a menekültek visszatérése, ami a homogenizációval és a kizárólagossággal ellentétes folyamat.

⁷ Schnapper, Dominique: *Zajednica građana (O modernoj ideji nacije)*. Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića Sremski Karlovci–Novi Sad, 2006. 14–143.

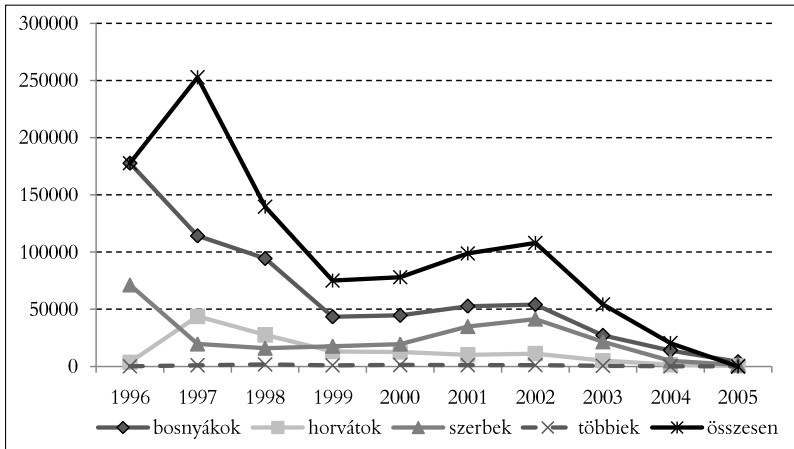
1. táblázat. A Bosznia-Hercegovinába visszatérők száma 1996. január 1-e és 2005. október 31-e között

<i>Visszatérők 1996–2005</i>		<i>Föderáció</i>	<i>%</i>	<i>Boszniai Szerb Köztársaság</i>	<i>%</i>	<i>Brčko</i>	<i>%</i>	<i>Össze- sen</i>	<i>%</i>
bosnyákok	menekültek	256 876	91,74	22 973	8,20	149	0,05	279 998	63,35
	kitelepítettek	205 152	59,26	126 048	36,41	14 996	4,33	346 196	60,81
	összesen	462 028	75,61	149 021	24,39	15 145	2,48	626 194	61,92
horvátok	menekültek	74 995	88,58	7 858	9,28	1 806	2,13	84 659	19,15
	kitelepítettek	39 778	89,32	2 815	6,32	1 940	4,36	44 533	7,82
	összesen	114 773	88,84	10 673	8,26	3 746	2,90	129 192	12,78
szerbek	menekültek	51 053	70,84	21 009	29,15	9	0,01	72 071	16,31
	kitelepítettek	99 849	56,81	73 440	41,78	2 482	1,41	175 771	30,88
	összesen	150 902	60,89	94 449	38,11	2 491	1,01	247 842	24,51
többiek	menekültek	4 439	84,28	828	15,72			5 267	1,19
	kitelepítettek	2 095	75,28	688	24,72			2 783	0,49
	összesen	6 534	81,17	1 516	18,83			8 050	0,80
összesen	menekültek	387 363	52,76	52 668	20,60	1 964	9,19	441 995	43,71
	kitelepítettek	346 874	47,24	202 991	79,40	19 418		569 283	56,29
	összesen	734 237	72,60	255 659	25,28	21 382	2,11	1 011 278	100,00

Az összehasonlító elemzésből⁸

⁸ UPOREDNA ANALIZA pristupa pravima izbjeglica i raseljenih osoba, Ministarstvo za ljudska prva i izbjeglice BiH. <http://www.mhrr.gov.ba/SektorZaIzbjeglice.html# 2005, 209>.

1. ábra. Bosznia-Hercegovinába vissztelepülők nemzeti összetétel és a visszatérés éve szerint

	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
bosnyákok	177787	114203	94395	43347	44577	52684	54103	27118	13952	4028
horvátok	3649	43759	27512	13059	12613	10204	11252	5119	1478	547
szerbek	71269	19588	15904	17647	19478	34889	41435	21505	4830	1297
többiek	75	1025	1759	982	1286	1088	1119	573	130	13
összesen	177787	252780	139570	75033	77954	98856	107909	54315	20390	5,885

Az összehasonlító elemzésből⁹

Az újbóli nemzetesítés (amit etnicizálásnak is neveznek, mivel a harmadik évezredben a „nemzeti” és az „etnikai” terminusokat gyakran összetévesztik), vagyis a társadalom nemzeti alapokon történő fragmentációja ellenére nyilvánvaló, hogy a mostanit megelőző prekolonialis, illetve prenacionalista társadalmak egy egész szétदारabolásából jöttek létre. Ennek az egésznek a darabjai pedig nem „mennyei tünemények”, hanem egy kapcsolathálóba, egy társadalmi kapcsolatrendszerbe illeszkednek. Ennek az állításnak nagyobb a valóságalapja, mint annak az elméletnek, mely az itt élő nemzeteket szigetnek, önmagukban állónak („mennyei”, kiválasztott), önmagukban zárt népeknek tartja.

⁹ I.m. 210.

2. táblázat. A Bosznia-Hercegovinából menekültek áttekintése a befogadó országok szerint

<i>Befogadó országok 1992–1995 között</i>	<i>Menekültek száma 1992–1995 között</i>	<i>Befogadó ország váltása</i>	<i>Vissza-települők 1992–1995 között</i>	<i>Menekültek száma jelenleg</i>
Ausztrália	15 000		800	14 200
Ausztria	86 500	5 500	10 100	70 900
Belgium	5 500		500	5 000
Csehország	5 000	1 000	1 000	3 000
Dánia	17 000		1 600	15 400
Franciaország	6 000	100	900	5 000
Görögország	4 000	400	600	3 000
Hollandia	22 000	2 000	4 000	16 000
Horvátország	170 000	52 000	56 000	62 000
Olaszország	12 100	2 000	2 000	8 100
Kanada	20 000	1 000	600	18 400
Magyarország	7 000	1 000	2 500	3 500
Macedónia	9 000	4 800	3 750	450
Norvégia	12 000	1 300	2 500	8 200
Németország	320 000	52 000	246 000	22 000
Más országok	13 500	1 200	1 100	11 200
USA	20 000	1 000	1 500	17 500
Szlovénia	43 100	23 200	15 000	4 900
Szerbia és Montenegró	297 000	50 000	110 000	137 000
Spanyolország és Portugália	4 500	1 000	1 000	2 500
Svédország	58 700		1 900	56 800
Svájc	24 500	2 600	11 000	10 900
Törökország	23 500	17 800	4 650	1 050
Nagy-Britannia és Írország	4 100	100	1 000	3 000
Összesen	1 200 000	220 000	480 000	500 000

Az összehasonlító elemzésből¹⁰

¹⁰ I.m. 48.

Az egykori Jugoszlávia kommunista irányítása tagadta a rendszer felállítását megelőző, történelmileg bizonyított kapcsolatok és az együttélés létezését, ezzel teremtve meg egy újfajta együttélés lehetőségét, mely a nemzeti egyenrangúságon alapult, a „testvériség-egység” ideológiai formájába öntve. Eme koncepció bukása után jelenleg a nyugati analitikusok is figyelmen kívül hagyják ezeket a régebbi keletű, a Jugoszlávia Szocialista Szövetségi Köztársaságot és a Jugoszláv Királyságot megelőzően létrejött és működő interakciókat (azzal az indoklással, hogy ezek a kapcsolatok rosszak voltak, hiszen, ha nem lettek volna rosszak, nem került volna sor az etnikai alapú konfliktusokra). Sőt, ideológiai okokból el akarják törölni azt a hatást is, melyet a „testvériség-egység” koncepciója tagadhatatlanul gyakorolt a hasonló (egymás között érthető) nyelveket beszélő népek közötti multilaterális kapcsolatokra. Bosznia-Hercegovina esetében ez azt jelenti, hogy a diszkontinuitást tartják kívánatosnak a tradicionális állapotok visszaállításával szemben, mintha a létrejött helyzetet a sorsszerűség kényszerítette volna ki, és ebből adódóan a legjobb megoldás a külön országokra való bomlás lenne az ország számára. Ilyesmi soha eszébe sem jutott egyik államalakulatnak sem, melyekben a történelem során Bosznia-Hercegovina találta magát.

A többnemzetiségű szocialista országok széthullásának kezdete óta nincs hiány „hasznos” tanácsokból. Van, aki azt mondja, hogy az a legjobb megoldás, ha az államalkotó népek államocskákat alapítanak, aztán együtt indulnak el az euroatlanti integráció útján. A Jugoszlávia szétesését követő események azonban inkább azt az elméletet igazolják, hogy minél nagyobb autonómiát élvez egy etnikai csoport, annál kevésbé akar a közös államban maradni.¹¹

Az etnikai heterogenitást „kibíró” államforma tökéletesítése a többoldalú kapcsolatokkal foglalkozó kutatók legfontosabb feladata, tekintettel arra, hogy a XXI. század elején gyakorlatilag nem találunk etnikailag „tiszta” országot. A kulturális pluralitás a modern társadalmak tartós jellemzőjévé vált, ezért meg kell találni és tökélyre kell fejleszteni az etnikai konfliktusok „gyógyszerét”. Rendkívül fontos annak megállapítása, hány ún. szocietális kultúrát találunk az adott társadalom keretein belül. Meg kell vizsgálni a közöttük fennálló viszonyt: kompatibilisek,

¹¹ Connor, Walker: *Ethnonationalism. The quest understanding*. Princeton University Press, Princeton, 1994.

együttműködésre vagy összeütközésre hajlamosak-e, illetve milyen a viszonyuk a környezetükhöz.

*Egy, kettő, három vagy több szocietális kultúra létezik
Bosznia-Hercegovinában?*

A kultúra túlélését leginkább meghatározó determinánsok egyike a nyelvhasználat köre: vajon a kultúra nyelve egyben államnyelv-e is, azaz alkalmazzák-e a közoktatásban, a bíróságokon, a törvényalkotásban, a szociális intézményekben, az egészségügyi rendszerben stb. Az anyanyelven történő oktatás állami finanszírozása elemi jelentőséggel bír, hiszen az biztosítja a nyelv és a hozzá kapcsolódó hagyományok átörökítését a következő generációkra. Demokrácia ide vagy oda, tény, hogy a kormányok rendelkeznek a nemzeti jövedelem több mint felével, az állami intézményekben használt nyelv határozza meg bizonyos nyelvi csoportok előnyeit és befolyását. Bosznia-Hercegovinában is ebből a szempontból kell vizsgálni a nyelvhasználat kérdését, mint a népek egyenjogúságának vizsgáját.

Míg a szerb és a horvát nyelv használatának joga megkérdőjelezhetetlen, addig a bosnyák nyelv használatának megalapozottságáról hosszú ideje vita folyik. A bosnyák nyelv használatának kérdése valójában a bosnyák nép elismerésének kérdése, ám eme kételynek mély történelmi előzményei vannak. A bosnyák nyelv el nem ismerése szerb és horvát részről valójában a bosnyákok kizárása nagy-állami törekvéseikből, ugyanakkor annak a durva nyelvpolitikának az öröksége, amikor a szerbhorvát nyelvet kiáltották ki államnyelvnek, melyet minden jugoszláviai népnek tanulnia és ismernie kellett. Ezzel nem is lett volna gond, ha a közös nyelv tanítását kiegészítették volna a szomszédok, azaz a többi jugoszláv nép nyelvének oktatásával. Ehelyett semmibe vették eme szomszédok nyelvét (a szlovént, az albánt, a magyart, a macedónt, vagy az ikavica- és kajkavica nyelvjárásokat). Ez már önmagában is durva kizárólagosságnak számít, miközben hatalmas transzparensen hirdették, hogy a nyelvi politika megfelel a multietnikus föderáció berendezkedésének. Ez egyfajta imperializmus volt, aminek az lett a következménye, hogy egyszerűen nem fejlődött ki „igény” a megértés és az alkalmazkodás iránt. Mintha azt akarták volna elérni, hogy a szerbhorvát/horvátszerb nyelvi közösség hatalmasabbnak érezze magát. Később

a szerb és a horvát nemzet így is kezdett el viselkedni. Például: a szerb és az albán fél közötti tárgyalások során szükség van fordítóra,¹² pedig ez a két nép évszázadok óta együtt él! A szerbhorvát/horvátszerb kizárólagosság miatt a többi nemzet (és nemzetiség) nem értette meg közvetlenül egymást, sehol sem tanítottak, még önkéntes alapon sem szlovént, macedónt vagy albánt. *A közoktatás nyelvről szóló állami döntés valójában arról szól, hogy melyik nyelvi közösség marad fenn (hosszú távon).*

A szocietális kultúra egy adott területen koncentrálódó kultúra, mely a közös nyelv szociális intézményekben való széles körű használatán alapul, úgy a magán-, mint a nyilvános szférában (iskolák, média, jog, államhatalom stb.) Ez a kultúra lefedi az emberek teljes tevékenységi körét, beleértve a szociális, művelődési, vallási, gazdasági és szabadidős életterületeket. A modern kor szocietális kultúrái szükségszerűen pluralisztikusak. Az együttélés, a közös élet elfogadtatása a közös nyelv használatán keresztül történik. Valójában, Gerald Johnson szerint, van valami történelmi irónia abban, hogy „a régi idők többnyelvű császárságai közül egy sem kényszerített egyetlen nyelvet a teljes lakosságra, mint azt a legliberálisabb demokrácia [az USA – *a szerző megjegyzése*] teszi, azon tétel jegyében, hogy minden ember egyenlőként született”.¹³ Ebből a szemszögből azzal is számolhatunk, hogy a mai Egyesült Államok megteremtői jól ismerték a „régidők többnyelvű császárságainak” történetét, melyek többek között éppen azért omlottak össze, mert nem dolgozták ki a kulturális identifikáció rendszerét a közös nyelv használatának segítségével. Természetesen a régi időkben az írástudók száma csekély volt, valamint nem működött a császárság különböző részeit összekötő kommunikációs hálózat. A szociális kultúra elterjesztése az egész ország területére a *Nation-building*, ahol nem csak a szó szerint vett nemzetépítésről, hanem inkább a nemzet „kiépítéséről és fejlesztéséről” van szó. Ezt az elvet a demokrácia építése miatt követik, nem imperialisztikus vagy etnocentrikus törekvésekről van szó (pl. az oktatás egységesítéséből következik az egyenjogúság – mindenkinek ugyanolyan esélye van a gazdaságban, egyenlő esélyekkel férnek hozzá a közös intézményekhez, valamint erősödik a szolidaritás az országon belül), inkább a közös

¹² Spahić, Besim: *Nacionalni marketing ex-Yu i Bosna i Hercegovina naroda*. VKBI, Sarajevo, 2001. 107–110.

¹³ Kymlicka, Will: „Etnički odnosi i zapadna politička teorija”. *Habitus*, br. 0, Novi Sad, 1999. <http://cmk.org.yu/linkovi/habitus/0/kymlicka.0.pdf>

identitás megvalósulása céljából, mely a modern államokban biztosítja a szociális egyenlőséget és a politikai kohéziót.

Minden nyugati állam, mely a nemzet „építésével és fejlesztésével” foglalkozik, ugyanolyan módon, a közös nyelv elfogadtatásával törekszik a hovatarozásról szóló köztudat, illetve a szociális intézmények előtti egyenjogúság elérésére. Vajon ez a semleges, neutrális hozzáállás nem igazságtalanság a kisebbségekkel szemben? Bosznia-Hercegovinában nem is titkolják, hogy a közös nyelv használatában rejlő igazságtalanság nagyon fontos eszköz a kisebbségek elnyomása terén, így fosztják meg őket jogaiktól és közlik velük, hogy nemkívánatosak az országban.

Ha egy országban létezik „hivatalos nyelv” (az állam részéről támogatott, meghatározott, jól körülírt nyelv és kultúra, amelyen alapul a gazdasági és a politikai élet), akkor ennek a nyelvnek a használói mérhetetlen előnyökkel rendelkeznek azokkal szemben, akik más nyelveket beszélnek.¹⁴

A háború, különösen a horvátok és a bosnyákok közötti konfliktusok idején, a bosnyák nép pusztta túlélése miatt intenzívebbé váltak az iszlám országokkal való kapcsolatok, gyakran az univerzális muszlim szolidaritás jelszavát követve. A boszniai muzulmánok (bosnyákok) számára anyagi és emberi segítség is érkezett. Ezzel megvalósult a háború egyik alapvető célkitűzése - minden államalkotó nemzet mögött felsorakozott a saját „szponzora”, támogatója, így relativizálódott a horvát és szerb fél nagyállami törekvése. Az iszlám országok univerzális ellenfélként jelentek meg, így sikerült feleleveníteni az oszmán megszállással kapcsolatos negatív történelmi emlékezetet. Bosznia-Hercegovina a meghibásodott időgépek és összetévesztett történelmi dátumok gyakorlóterévé vált. Ehhez illően viselkedtek a résztvevők is, akik mintha a sokszor látott filmekből léptek volna elő: usztasák és csetnikek marsíroztak, koncentrációs táborok bukkantak elő a földből, úgy gyilkolászta, erőszakoltak és gyújtogattak, mintha a legsötétebb horrorfilmben találták volna magukat. Voltak itt ferdeélű szablyákkal hadonászó turbános szakállasok, ukrán, görög és román deszperádók, orosz csavargók, idegenlégiós szökevények, elmegyógyintézetek páciensei és doktorai...

A daytoni egyezmény csak alátámasztotta azt az elvet, mely 1991-ben a harcok kitöréséhez vezetett. A polgári identitás helyett csakis az

¹⁴ Taylor, Charles: *Nationalism and Modernity*. In J. Mc Mahan and R. McKim (szerk.): *The Morality of Nationalism*. Oxford University Press, New York, 1997.

etnikai-nacionalista identitás került szóba, így mindenki görcsösen védelmezi a saját kis etno-terét, mely Bosznia-Hercegovina esetében mesterséges szülemény, hiszen a háború alatt hozták létre igazságtalanul, erőszakkal, tehát fenntarthatatlan módon. Ebben a kontextusban a hágai Nemzetközi Bíróság srebrenicai vérengzésről szóló ítélete, valamint az a határozat, mely július 11-ét a Srebrenicai Áldozatok Emléknapjává nyilvánította, egy olyan morális tőke, ami még fontossá válhat.

Megtörténhet-e, hogy Bosznia-Hercegovinában, Európa más részeihez hasonlóan a háború indítja be a modernizációt? A „védekező modernizáció” fázisán átesett Franciaország, Spanyolország vagy Törökország és Japán is. II. Mohamed Napóleon seregeinek betörése után kiirtotta a janicsárokat és központosította a hatalmat – ezzel megdöntötte a feudális rendszert és megszületett a modern Egyiptom. Az 1806-os jénauerstädti vereség kényszerítette a németeket a modernizációra, Nagy Péter Oroszországa pedig egy modern európai ország vágyának megvalósítására tett próbálkozás. Fukuyama szerint az orosz felvilágosodás szocialista forradalommal változott. A népek közötti hadiállapot és katonai versengés ellentmondásos módon őket egyesítő erővé válik. Még ha tönkre is teszi őket, a háború arra kényszeríti az államokat, hogy elfogadják a modern technikai civilizációt és az azt támogató szociális struktúrákat.¹⁵

Bosznia-Hercegovina – a diktatúra áldozata (a diktatúra, mint szokás)

El kell gondolkodni a tényen, hogy Bosznia-Hercegovina egész történelme során, a középkori önálló államiságtól eltekintve, mindig a külső elnyomás valamilyen formája alatt állt. Talán az 1989–1991 közötti időszakban nyílt esély demokratikus fejlődésre, ám hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy eme esélyeket beárnyékolja az egyre erősödő „hazai diktatúra”. Egyetérthetünk Adam Michnikkel abban, hogy a diktatúrát a demokrácia gyengesége szüli,¹⁶ s ha nincs konszenzus a demokratikus jogállam szabályait illetően, káosz uralkodik. Azoknak, akik a konszenzust rombolják a társadalmi igazságosság, történelmi igazság vagy korrupció elleni harc jegyében, általában jó okuk

¹⁵ Fukuyama, Francis: *Kraj povijesti i posljednji čovjek*. Hrvatska sveučilišna, Zagreb, 1994. 151–155.

¹⁶ Mihnyik, Adam: „Sivo je lijepo”. *Dijalog* [Sarajevo], 1998. 5–6.

van erre. Ugyanígy akart az Oszmán Birodalom *biztonságot teremteni*, az Osztrák-Magyar Monarchia *megvédelmezni* a Boszporuszról érkező járványokkal szemben, Jugoszlávia pedig *egyesíteni* akarta a délszláv népet, a kommunisták a népfelszabadító harc élén *igazságot és egyenjogúságot* (testvériség-egységet) és radikális agrárreformot ígértek. A náci az anarchia, az elszabadult infláció és a munkanélküliség ellenpontjaként tűntek fel. Míg Kukanjac tábornok¹⁷ azt ígérte, hogy Bosznia-Hercegovinában senkinek sem görbülhet meg még a haja szála sem, de a fejekért már nem garantált, addig Milošević meg akarta őrizni a kommunista államot, s garantálta, hogy senki sem gyilkolászhatja a szerbeket.

„A diktatúra azt jelenti, hogy félelemben és biztonságban élni” – mondja Michnik. Diktatúrában az egyént megfosztják a választás lehetőségétől, mások hozzák a döntéseket, az emberi természet pedig olyan, hogy szeret megszabadulni a kockázat iszonyatától és a felelősség súlyától. Ezért vannak a káderek (sajnos), a feltétlenül megbízható pártemberek, akárhányszor is cserélődnek az emberek az egymás után sorjázó bosznia-hercegovinai választásokon. Hatalmon lenni és saját, engedelmes gárdát kialakítani, ez a célkitűzése minden politikai pártnak, attól függetlenül, hogy melyik oldalon áll, vagy milyen a nemzeti előjele.

Ez jellemző azokra, akik uralkodnak, és azokra is, akik felett uralkodnak.

A Dayton utáni helyzetről szóló elemzések kimutathatnák, hogy nem változott a hatalomban részt vevők száma – egyesek pártot váltottak, de a legtöbben be vannak betonozva a nemzeti pártokba, amelyeknek csak a csúcsovezetésében történnek időnként változások. Ez a „demokrata” pártokra ugyanígy érvényes: egy adott körön belül történik meg a hatalom átadása. Ez minden szinten, a Föderációban és a Boszniai Szerb Köztársaságban is, illetve Bosznia-Hercegovina egészét tekintve is így működik.

Átöröklődött az az évszázados gondolkodás, mely vonzónak találja a diktatúrát, amelynek a választási szabadság és prosperitás programja helyett a biztonság az alapvető argumentuma. A biztonság rejtett veszélyt feltételez, ezért az állami hatalmi szervek (a rendőrség, a titkosrendőrség és a hadsereg) mindent behálóznak.

Michnik esszéisztikus megfigyelései tökéletesen írják le a volt szocialista, jelenleg átmeneti országok lakosságának mentalitását. Az új

¹⁷ Milan Kukanjac tábornok 1992-ben a Szarajevói Katonai Körzet parancsnoka volt. (szerk. megj.)

helyzet (a demokrácia), az új társadalmi-politikai miliő tudatváltást követel. Bosznia-Hercegovina ugyanúgy, mint egész Délkelet-Európa a régi világtól megörökölte a diktatúra és a totalitárius rendszer iránti szimpátiát, mely most naivitássá és a biztonság utáni vággyá módosult. Ez az ismerős környezet, legyen akár szocializmus vagy nacionalizmus, a lényeg, hogy a „saját” embereink vegyenek körül bennünket, akikkel közös a nemzetről, a vallásról és egyebekről való meggyőződésünk. Kulturológiai szempontból alattvalói mentalitásról beszélhetünk, és, mivel még a XX. század végén és a XXI. század elején is a patriarchátus tekinthető uralkodó családmoddellnek, az alattvalóságra való hajlam az „apa” iránti vágyban reflektálódik (apa lehet: a nemzet, az állam, a bölcs öreg vezető...), ez pedig jó esély az erős kéz, a totalitárius kormány számára. Ezért van az, hogy a politikai csatározások nem a legjobb programokért folynak, hanem az „apa” vagy a „vezető” megüresedő helyéért, mindhárom bosznia-hercegovinai nemzet esetében. Ebből a szempontból kell vizsgálni a bosnyákok „első emberét” is.

Ezért vannak még mindig hívei a diktatúrának. A diktatúrát leginkább azokból a rejtett jelekből ismerhetjük fel, melyek ezek számára vonzóak. Ilyen cél lehet egy forradalmi változás a hatalmi viszonyokban az „igazság” jegyében, a korrupció elleni harc „forradalmi eszközökkel”, külföldi tőke kitiltása, vagy éppen a focimeccsek nézésének betiltása. A diktatúra létrejöttének oka az ellenség léte, a régi rendszer emberei (Bosznia-Hercegovinában érdekes módon, rövid ideig minden választás után több „régis rendszer” van a választások győzteseitől függően, s új rendszer mindig az alkalmatlannak ítélt elődökkel számol le).

A diktatúrákat mindig ugyanaz a meggyőződés élteti: a nép megmentőjeként és a rend őreként látják magukat. De mi van a demokráciával? Vagy tagadják – valamilyen magasztos célok érdekében, mint a kommunizmus, a nemzeti szocializmus vagy a vallási állam –, vagy azt állítják, hogy a nép még „nem érett meg” a demokráciára.

A nacionalizmus elméletének kidolgozása és a nacionalizmus veszélyének felismerése ellenére éppen Európa volt az etnikai tisztogatások bölcsője (fasizmus és a kommunizmus). Minden háború, illetve minden békekötés után változott Európa térképe (a Pireneusi-félszigetet kivéve), az államok alakításának alapelveként az etnocentrizmust hirdetve. Manapság az etnocentrizmus Nyugaton a bevándorlókkal szembeni viszonyulásban érhető tetten, Keleten pedig a kommunizmus romjain létrehozott új államokon figyelhető meg. Az etnocentrizmus jelvénye

látható a nagyállami törekvéseken (Nagy-Szerbia, Nagy-Horvátország), de az etnocentrizmus jellemzi a daytoni békeszerződés végeredményét is: három államalkotó nemzet számára etnikai alapon két részre osztották az ország területét. Ez jelentősen lefékezi a bosznia-hercegovinai identitás fejlődését, illetve új feszültségeket szül.

A fennhangon hirdetett elvek: a multikulturalizmus, a multietnikuság, a többvallásúság (mindezeket a multilateralizmus fogalma alá sorolhatjuk), Európában jól ismert és nagy becsben tartott erények. A bosnyákok, akik Bosznia ős- (autochton) lakosainak tekinthetők történelmi viszonylatban, saját bőrükön tapasztalhatták meg az államalkotás kívánatos (uralkodó) elméleti modelljeinek valódi hatását. Mint az iszlám, azaz egy „nem-európai” vallás követői – amely nem ideológiai alapon, hanem egyetemes szabályok szerint írja le a követendő életformát – nem eurokonform álláspontot képviseltek a nemzetállammal kapcsolatban. Az Oszmán Birodalom egyik alapelve az autonóm vallási közösségek létrehozása volt, ezek a „millet”-ek, melyek nem területi alapú tagolódást jelentenek, és magukba foglalják a különbözőség és a multilateralizmus elvét. Erre a legjobb példa a Balkán-félsziget, amely az Oszmán Birodalom összeomlása után vált etnocentrikus konfliktusok égő harcmezéjévé. A bosnyákok, akik a Korán téziseiből indultak ki – „Emberrek, egy nőből és egy férfiből alkotunk benneteket, és nemzetekre és törzsekre osztunk titeket, hogy jobban megismerjétek egymást”¹⁸ – hosszú ideig keresztútban álltak: egyrészt a muszlim világszövetséghez, az Ummához tartoztak, másrészt viszont erős etnocentrikus erők vették őket körül, melyek vagy a területükre tartottak igényt, vagy asszimiláció útján megpróbálták őket visszaterelni a vallási, illetve nemzeti „istállóba”. Az iszlám szerzők gyakran figyelmeztetnek arra, hogy a nacionalizmus és a modernség erőszakolt modellje jelenti a legnagyobb veszélyt az Ummára.¹⁹ Bosznia-Hercegovina a középkorban, önálló államként valóban multilaterális entitás volt. Az imperialisztikus császárságok, az Oszmán Birodalom és az Osztrák-Magyar Monarchia alatt ez a sajátosság nem veszett el, sőt, különféle formákban a Jugoszláv Királyság és a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság idején is kifejezésre jutott. A legutóbbi háború során azonban a multilateralitás alapjaiban rendült meg.

¹⁸ Korán, XLIX, 13.

¹⁹ Nasr, Hossein Seyyed: *Tradicionalni islam u modernom svijetu*. El-Kalem, Sarajevo, 1994.

A nemzetet relatív történelmi kategóriaként kell szemlélni, melynek van eleje és vége, és gyakran a kulturális vívmányokat tartjuk egy-egy nép fő jellemzőinek. Ezért állítják a teoretikusok, hogy egy nemzet tagjait „szellemi princípium” köti össze, mely „közös létre” készíti őket.

Éppen a szellemi princípium az az elem, amely természetfeletti jellemzőket kölcsönöz egy népnek. A természetfelettiből következik az „örökkévaló”, az isteni nép elmélete. A bálványimádás az emberiség egyik legnagyobb hiányossága ősidóktól fogva. Ez a korszerű illúzió (a nemzet mint istenség) a XXI. század egyik legveszélyesebb képzelete. Sajnálatos módon, eme illúzióknak sokan behódolnak, a háborús veszteségek miatt egyre tragikusabb a „fejlődés”, az „evolúció” mérlege. A destrukció az emberi nem általános és lényegi jellemvonása, így nagy kérdés, hogy miként fog az etnocentrizmus a felszínre törni a jövőben – attól tartunk, hogy nincs olyan mód, amire azt mondhatnánk, hogy „lehetetlen”.

Éppen Bosznia-Hercegovina példája mutatta meg, hogy a XX. század végén, „Európa közepén” elég, ha csak egy kicsit is fellazulnak a morális szabályok, és máris újra megtörténik a „soha többé!” – ahogyan a II. világháború után megfogalmazták. Az etnocentrizmus veszélye a harmadik évezredben is fennáll, bármikor lángba borulhatnak az új csataterek. Ez nihilizmust és apátiát szül a fejletlen országokban, feleslegesnek érznek minden erőfeszítést a fejletté válásra, ugyanakkor olyan új válaszok születnek a problémára, melyek kiszámíthatatlansága emberek milliárdjait tartja félelemben világszerte. A szaporodó feszültségek azzal fenyegetnek, hogy újra bekövetkezik a „soha többé!”, idegengyűlölet, etnocentrizmus, rasszizmus stb. Csak egy jó alkalom kell arra, hogy az ellenséges indulatok felszínre törjenek a Másik és a másság megsemmisítésének legdrasztikusabb formáiban. Bosznia-Hercegovina, sajnos, csak egy „eset”, de nem az egyetlen. Ezt mutatta a XX. század véres fináléja, ami ugyanakkor a XXI. század félelemmel átítatott kezdete is.

Fordította: *Mirnic Gyula*

